

หมอธรรม : ประวัติศาสตร์ ความเชื่อ และเครือข่ายทางสังคมในภาคอีสาน
THE HISTORY, BELIEFS AND IMPACTS OF MODHAM IN ESAN
ON SOCIAL NETWORKS.

ปฐมพงศ์ ลิ้มเจริญ ศรัญญา¹ ประสพชิงชนะ² และราชนันย์ นิลวรรณภา³
Pratompong Limchalern¹, Sarunya Prasopchingchana², and Rachan Nilwanapha³

บทคัดย่อ

การวิจัยครั้งนี้มีวัตถุประสงค์ 1) เพื่อศึกษาประวัติศาสตร์ ความความเชื่อ และการเปลี่ยนแปลงความเชื่อ หมอธรรมในภาคอีสาน 2) เพื่อศึกษาเครือข่ายทางสังคมของหมอธรรมในภาคอีสาน และ 3) เพื่อศึกษาบทบาท และความสำคัญของพิธีกรรมหมอธรรมที่มีต่อวิถีชีวิตชาวอีสานโดยวิธีการดำเนินการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research)

ผลการวิจัยพบว่า หมอธรรม คือผู้เรียนวิชาธรรม สามารถขับไล่ภูตผีปีศาจ ถอดคุณไสย การเปลี่ยนแปลงความเชื่อหมอธรรมคือ (1)นโยบายปราบปรามกบฏผีบุญภาคอีสานกรณี หลวงพ่อพิบูลย์และหลวงปู่ สีหัตถ์ (2)พระราชบัญญัติปกครองคณะสงฆ์ รศ. 121 กรณีหลวงพ่อพิบูลย์ (3) นโยบายปราบปรามคอมมิวนิสต์ กรณีหลวงปู่บุญกุ่ม (4) นโยบายควบคุมหมอพื้นบ้านอีสานในปัจจุบันกรณีพระอาจารย์เจริญ

เครือข่ายทางสังคมหมอธรรมในภาคอีสาน เป็นความสัมพันธ์ของสมาชิกในกลุ่ม คือ(1)การเข้าร่วม เครือข่าย (2) กิจกรรมและพิธีกรรมหมอธรรม(3) ตำราธรรม(4) หลวงปู่ (5) ความสัมพันธ์ของสมาชิกในเครือข่าย (6) ความสืบเนื่องของเครือข่าย คือด้านการปกครองท้องถิ่นด้านเศรษฐกิจ และด้านสังคมวัฒนธรรม

บทบาทและความสำคัญของพิธีกรรมหมอธรรมต่อวิถีชีวิตชาวอีสานคือ (1) บทบาทต่อการสร้าง ความมั่นคงทางจิตใจ เป็นกลไกทางวัฒนธรรมที่ช่วยให้มนุษย์มีสภาวะจิตใจที่ดีก่อให้เกิดความสมดุลทั้งระบบของชีวิต (2) บทบาทต่อการควบคุมทางสังคมคือ 1) การควบคุมภายใน เป็นการควบคุมด้วยการปลูกฝังคุณธรรม เกิดความสำนึกขึ้นภายในจิตใจเอง 2) การควบคุมภายนอก เป็นการควบคุมด้วย ขะลำ ฮีตคอง ตลอดจนการบดทลงโทษ ต่างๆ

คำสำคัญ: ความเชื่อและพิธีกรรมหมอธรรม / เครือข่ายทางสังคม

¹ นิสิตปริญญาเอก สาขาวิชาไทยศึกษา คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยบูรพา

² อาจารย์ คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยบูรพา

³ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม

ABSTRACT

The purposes of this research were 1) to study history, beliefs, and the change in beliefs of Modham in Isan region 2) to study the community network of Modham in Isan region, and 3) to study roles and significant rites that have influence to Isan people. Qualitative research technique was applied to the study.

From the research, Modham is a person who study Buddhist scripture and has ability to expel dark spirits or black art. The change in believing in Modham were caused by (1) the anti-rebel policy from the government in which Modhams, LoungPhur Phibul and LoungPhu Si-That, were suspected as Isan rebel because both were the community leader (2) The Sangha Act of 1902 (3) The anti-communist policy, referring to LoungPhu Bun-Ghum, and (4) Local medicine practitioner, referring to Pra Ajarn Ja Roun.

The community network of Modham in Isan region consists of (1) participation (2) Modham activities and rituals (3) Modham texts (4) LoungPhu (5) relationship of members in the network and (6) the continuity of the network in regards to local governance, economy, and socioculture.

Roles and significant rites that have influence to the way of Isan people live (1) The role of creating mental stability that based on morality. This will leverage positive mindset of the people and create a good balance of life. (2) The role creating a good society by using 1) “implant” the moral concept to people mindset, so people will aware of doing good or bad 2) The use of Kha-Lam(taboo) and others punishments.

Key-Words : Beliefs and Rites of Modham / Social Networks

บทนำ

หมอธรรมเป็นหมอฟันบ้านประเภทหนึ่งในภาคอีสาน มีความเชี่ยวชาญด้านเวทมนต์คาถา ใช้ป้องกันภัยอันตรายที่เป็นสาเหตุของความเจ็บป่วย อาทิ อำนาจของภูตผี ผีปอบ คุณไสย มนต์ดำ ชาวอีสานส่วนหนึ่งจึงมาขึ้นของฮักษา เป็นลูกเฝ้าลูกเทียนกับหมอธรรมที่ตนเองเคารพนับถือ ดังการศึกษาของชอบ ดีสวนโคก (2534 : 70) ว่า ชาวบ้านมาอยู่ของฮักษากับหมอธรรมเพราะเชื่อว่าพลังอำนาจของธรรมชนะอำนาจของผีทั้งปวง เช่นเดียวกับการศึกษาของยูคิโอเฮ ฮายาชิ (2554: 252-254) ว่า หมอธรรมมีบทบาทเหนือกว่าหมอผีฟ้า เพราะ ผีฟ้าลงโทษให้เกิดความเจ็บป่วย หมอธรรมถือว่าเป็นฝ่ายพระเจ้าเหนือกว่าผีฟ้า ดังนั้นกล่าวได้ว่า หมอธรรมถูกอธิบายในลักษณะเป็นผู้ที่ใช้เวทมนต์ทางพุทธศาสนาเพื่อขับไล่ผีร้ายรวมทั้งเผยแพร่พุทธศาสนาในสังคมอีสานในปัจจุบัน หมอธรรมต่างสำนักมีการติดต่อสื่อสารแลกเปลี่ยนเรียนวิชาธรรมกันอย่างแพร่หลาย เกิดเป็นเครือข่ายทางสังคมที่น่าสนใจ แตกต่างจากอดีตที่มีการเรียนธรรมแบบแยกส่วนและมีข้อห้ามเรียนธรรมเฉพาะสายธรรมของตนเองหากทำการศึกษาเครือข่ายทางสังคมหมอธรรมอย่างเจาะลึก จะเห็นภาพของประวัติศาสตร์ ระบบความเชื่อหมอธรรมในภาพรวมของภาคอีสาน โดยเฉพาะเหตุการณ์สำคัญในอดีตที่มีผลกระทบต่อระบบความเชื่อหมอธรรม อาทิ การปราบปรามกบฏผู้มีบุญในภาคอีสาน การขยายตัวของลัทธิคอมมิวนิสต์ที่แผ่ขยายเข้ามาในประเทศไทย การเกิดขึ้นของพระสงฆ์วัชรธรรมยุคใหม่ การเข้ามากำกับดูแลหมอธรรมในฐานะแพทย์ทางเลือก ผู้วิจัยจึงตั้งประเด็นศึกษาว่า หมอธรรม : ประวัติศาสตร์ ความเชื่อ และเครือข่ายทางสังคมในภาคอีสาน ซึ่งสามารถทำความเข้าใจระบบหมอธรรมในอดีต ปัจจุบัน และพยากรณ์อนาคตได้ เพื่อพัฒนาคุณภาพชีวิตชาวอีสานต่อไป

วัตถุประสงค์การวิจัย

1. เพื่อศึกษาประวัติศาสตร์ ความเชื่อ และการเปลี่ยนแปลงความเชื่อหมอธรรมในภาคอีสาน
2. เพื่อศึกษาเครือข่ายทางสังคมหมอธรรมในภาคอีสาน
3. เพื่อศึกษาบทบาทและความสำคัญของพิธีกรรมหมอธรรมที่มีต่อวิถีชีวิตชาวอีสาน

ระเบียบวิธีวิจัย

งานวิจัยชิ้นนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพแนวประวัติศาสตร์ มีขั้นตอนในการเก็บรวบรวมข้อมูล ดังนี้ 1) การวิจัยเอกสาร (Documentary research) จาก เอกสารชั้นต้น อาทิ เอกสารโบราณ สมุดข่อย และเอกสารชั้นสอง อาทิ ตำราวิชาการ งานวิจัย วิทยานิพนธ์ 2) การสัมภาษณ์ (Interview) ใช้การสัมภาษณ์จากประวัติศาสตร์คำบอกเล่า (Oral History) แบบไม่เป็นทางการ และการสัมภาษณ์เจาะลึก (in-depth interview) เป็นการสัมภาษณ์ผู้ให้ข้อมูลหลักที่รู้เรื่องดี

ประชากรและกลุ่มตัวอย่าง

ผู้วิจัยได้จำแนกกลุ่มตัวอย่างในการเก็บรวบรวมข้อมูลเป็น 4 กลุ่ม คือ

1. หมอธรรม เป็นการเลือกกลุ่มตัวอย่างแบบเจาะจงผู้ให้ข้อมูลหลักคือ (1) พระครูพิพัฒน์ วิทยาคม (2) คุณพ่อโสภาก ประทุมตรี (3) หลวงปู่สม กวิสิโร (4) พระครูมัญจจารีรักษ์ (5) คุณพ่อทอง มูลผาลาด
2. ลูกศิษย์หมอธรรม เป็นผู้ที่รับการสืบทอดวิชาหมอธรรมจากอาจารย์ จำนวน 20 คน
3. ลูกเฝ้าลูกเทียน เป็นบุคคลที่เข้ารับการคุ้มครองในพิธีกรรมหมอธรรม ขึ้นของฮักษา จำนวน 50 คน
4. กลุ่มปราชญ์ท้องถิ่น ประกอบด้วย ผู้รู้ ผู้นำศาสนา ปราชญ์ท้องถิ่น และนักวิชาการจำนวน 10 คน

5. กลุ่มบุคคลอื่น เป็นบุคคลที่ไม่มีส่วนได้ส่วนเสียในระบบหมอธรรม อาทิ พระภิกษุธรรมยุติกนิกาย จำนวน 20 คน

ขอบเขตในการวิจัย

- 1) วัดโนนสว่าง และหมู่บ้านโนนสว่าง ตำบลหมากหญ้า อำเภอหนองบัวซอ จังหวัดอุดรธานี
- 2) บ้านคำ ตำบลคำเลาะ อำเภอไชยวาน จังหวัดอุดรธานี
- 3) บ้านหาดทรายมูล อำเภอห้วยเม็ก จังหวัดกาฬสินธุ์
- 4) บ้านโคกพัฒนา อำเภอหนองหาน จังหวัดอุดรธานี
- 5) บ้านแดง อำเภอพิบูลย์รักษ์ จังหวัดอุดรธานี

กรอบแนวคิดในการวิจัย

1. แนวคิดเรื่องความศักดิ์สิทธิ์และพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ (Sacred and Sacred Space) อานันท์ กาญจนพันธุ์ (2548 :130-136)เห็นว่าคนไทยไม่ได้มองพื้นที่เป็นความว่างเปล่า แต่คิดว่าพื้นที่นั้นมีจอบเขาครอบครองอยู่แล้ว เช่น เจ้าที่ เจ้าป่า อารักษ์ แสงจันทร์งาม (2531 : 93-97)เห็นว่า ความศักดิ์สิทธิ์ทางศาสนา เป็นความศรัทธา ศาสนาต้องมืองค์ประกอบที่อ้างถึงความศักดิ์สิทธิ์ เป็นสิ่งที่ดีที่สุดในคุณภาพสูงสุดโดยตำแหน่ง ลึกซึ่งเป็นสิ่งที่แยกไว้ต่างหาก และมีอำนาจเหนือธรรมชาติ

2. แนวคิดเรื่องพลังลึกลับ (Animatism) พิสิฐฐ์ โคตรสุโพธิ์ (2549 : 45)ให้ความหมายว่าเป็น พลังศักดิ์สิทธิ์ก่อให้เกิดอำนาจน่าเกรงขาม มี 2 ประเภท คือ (1) พลังมนะ (Mana) เป็นอำนาจเหนือธรรมชาติทั้งดีทั้งชั่ว (2) ไสยศาสตร์ (Magic) เป็นความเชื่อว่ามีพลังลึกลับมนุสย์สามารถนำเอาพลังนั้นมาใช้ประโยชน์ได้ทั้งในทางดีและทางร้ายโดยกรรมวิธีทางไสยศาสตร์

3. แนวคิดเรื่องโครงสร้างหน้าที่ (Structural-Functionalism)

แนวความคิดการเปลี่ยนแปลงทางสังคมของกลุ่มทฤษฎีโครงสร้าง – หน้าที่คือ (1) สังคมทั้งหมดเป็นระบบหนึ่งแต่ละส่วนจะมีความสัมพันธ์ระหว่างกัน (2) ความสัมพันธ์ คือ สิ่งที่สนับสนุนซึ่งกันและกันอย่างเป็นเหตุเป็นผล (3) ระบบสังคมเป็นการเคลื่อนไหวเข้าสู่ความสมดุลการปรับความสมดุลของระบบจะทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงภายในระบบตามไปด้วยความต่อเนื่องของกระบวนการของข่าวสารจากภายในและภายนอก

4. แนวคิดเรื่องเครือข่ายทางสังคม เครือข่ายทางสังคมเป็นชุดของความสัมพันธ์ของบุคคล กลุ่ม องค์กร โดยที่มีการแลกเปลี่ยนทรัพยากรกันทั้ง ข้อมูลข่าวสาร การบริการ และคำแนะนำ ฯลฯ เพื่อสนับสนุนให้เกิดการทำงานที่มีประสิทธิภาพบรรลุเป้าหมายที่บุคคล กลุ่ม และองค์กรกำหนดไว้

ผลการวิจัย

1. ประวัติศาสตร์ ความเชื่อหมอธรรม หมอธรรม คือผู้เชี่ยวชาญในการสาธยายบทธรรม ประกอบพิธีกรรมขับไล่สิ่งชั่วร้าย ภูตผีปีศาจ ถอดคุณไสย และคุ้มครองป้องกันความปลอดภัยให้กับลูกเฝ้าลูกเทียนที่ขึ้นของฮักษา เกิดขึ้นในอาณาจักรล้านช้าง หลังจากการยอมรับนับถือพุทธศาสนาเป็นศาสนาหลัก นักปราชญ์ท้องถิ่นได้แต่งบทธรรมโดยนำเอาบทสวดมนต์ทางพุทธศาสนา ภาษาบาลีมาแต่งผูกกับภาษาถิ่น เชื่อว่า ภาษาบาลีเป็นภาษาที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมเป็นคำจากพระโอษฐ์ จึงมีความศักดิ์สิทธิ์ บทธรรมแยกสายธรรมได้แก่ 1) สายธรรมหลวงปู่โพนสะเม็ก ประเทศลาว 2) สายธรรมสมเด็จพระหลวงปู่โพนสะเม็ก ประเทศลาว 3) สายธรรมสายหลวงพ่อพิบูลย์ จ.อุดรธานี 4) ธรรมสายหลวงปู่ทองมา จ.ร้อยเอ็ด 5) สายธรรมหลวงปู่บุญคุ้ม ภูโน จ.กาฬสินธุ์ 6) สายธรรมญาท่านเถา จ.หนองคาย 7) สายธรรมหลวงพ่อเจริญ ฐานยุตโต จ.อุดรธานี ชาวอีสานที่เกรงกลัวอำนาจของผีร้ายคุณไสย มนต์ดำ จะมาครอบเข้าของฮักษาจากหมอธรรม เป็นลูกเฝ้าลูกเทียน แล้วจะมี

พลังอำนาจของหลวงปู่มาปกป้องคุ้มครองในระบบชีวิตและต้องปฏิบัติตามคำสั่งอย่างเคร่งครัด

2. การเปลี่ยนแปลงความเชื่อหมอธรรมในภาคอีสาน

2.1 นโยบายปราบปรามกบฏผีบุญภาคอีสานตั้งแต่ พ.ศ. 2444 มีผลกระทบต่อความเชื่อหมอธรรมมากที่สุดเพราะเกิดขึ้นอย่างกว้างขวางและเป็นจุดเริ่มต้นการจัดตั้งกองตำรวจขึ้นในภาคอีสานเพื่อคอยดูแลฝั่งระวังการสะสมผู้คนโดยไม่เข้าใจวิถีวัฒนธรรมของชาวอีสาน หนึ่งในยุคนั้นชาวอีสานยังไม่ได้ได้รับการศึกษาเท่าที่ควรจึงทำให้มีความเชื่อเรื่องความศักดิ์สิทธิ์ และถูกชวนเชื่อได้ง่าย มีระบบเศรษฐกิจแบบยังชีพ เมื่อรัฐได้เรียกเก็บภาษี จึงมีความคิดต่อต้าน เห็นได้ว่า สังคมอีสานในยุคของกบฏผีบุญอยู่ท่ามกลางความรู้สึกต่อต้านภาครัฐของชาวบ้านบางกลุ่ม

ผลจากการดำเนินนโยบายนี้ ทำให้ หมอธรรมหลวงพ่อพิบูลย์ แซ่ตัน (พ.ศ. 2356-2489) วัดพระแท่น จ.อุดรธานี ถูกควบคุมตัว และไต่สวน พ.ศ. 2466 ณ วัดโพธิสมภรณ์ จ.อุดรธานี เพราะมีพฤติกรรมที่เข้าข่ายกบฏผีบุญ คือ การแสดงอิทธิฤทธิ์และความศักดิ์สิทธิ์ ประกอบพิธีกรรมรักษาโรคสามารถเรียกศรัทธาให้ชาวบ้านได้มารวมกลุ่ม จึงเป็นมูลเหตุให้เจ้าหน้าที่ของรัฐที่ไม่เข้าใจวัฒนธรรมอีสานส่วนานาศิษย์หลวงพ่อพิบูลย์ได้หลบหนี เพราะเกรงภัยที่จะเกิดขึ้น ในส่วนกรณี หมอธรรมหลวงปู่สีห์ตัง สุวรรณมาโจ (พ.ศ. 2408-2483) วัดพระธาตุทำอุเทน จ.นครพนม ได้รับผลกระทบ คือ เมื่อพ.ศ. 2456 ผู้แทนหัวหน้าสงฆ์มาตรวจการทางภาคอีสาน ได้ทราบข่าวว่า พระสีห์ตัง สุวรรณมาโจ เป็นผู้มีอิทธิพลแสดงปาฏิหาริย์ต่างๆ ได้แก่ ล่องหน หายตัว มีคนเลื่อมใสศรัทธาเป็นจำนวนมากเกรงจะเป็นขบถ แต่พระพนมมคณานุรักษ์ (อุ้ย นาครทรรพ) ผู้ว่าราชการจังหวัดนครพนม ได้ชี้แจง จึงทำให้เรื่องได้คลี่คลายไป การดำเนินนโยบายฯ นี้ มีผลกระทบต่อความเชื่อหมอธรรม โดยเฉพาะการประกอบพิธีกรรมที่รวมกลุ่มขนาดใหญ่ อาทิ การขึ้นของฮักษา การปฏิบัติธรรมจึง

ถูกดเว้น หมอธรรมยุคนี้ปรากฏชื่อโดดเด่นน้อยมาก เพราะไม่ต้องการสร้างชื่อเสียง

2.2 การบังคับใช้พระราชบัญญัติปกครองคณะสงฆ์ รศ. 121 มีผลกระทบต่อหมอธรรมที่เป็นพระสงฆ์เพราะเดิมนั้นได้รับวัฒนธรรมแบบ พระคองลาว มีการปฏิบัติตัว และประกอบพิธีกรรมหมอธรรม สังคมอีสานในช่วงเวลานี้กำลังแผ่ขยายนิยายธรรมยุคเข้ามาเพื่อให้พระธรรมยุคช่วยเชื่อมความสัมพันธ์ระหว่างรัฐและชาวอีสาน กรอบกับกำลังเตรียมเปลี่ยนแปลงการปกครองใน พ.ศ. 2475 ทำให้รัฐต้องการควบคุมพฤติกรรมของผู้คนให้อยู่ในระเบียบมากยิ่งขึ้น การบังคับใช้พระราชบัญญัติปกครองคณะสงฆ์ รศ.121 จึงมีความเคร่งครัด เพื่อช่วยผลักดันและสนับสนุนรัฐ ในการรวมประเทศ ต่อมาเกิดสงครามโลกขึ้นจนถึงสงครามอินโดจีน ทำให้ภาคอีสานถูกจับตามองเป็นอย่างยิ่ง

หลวงพ่อพิบูลย์ แซ่ตัน วัดพระแท่น จ.อุดรธานี ได้รับผลกระทบดังกล่าว เมื่อได้รับการปล่อยตัวครั้งแรก ราว พ.ศ. 2467 หลวงพ่อพิบูลย์ได้กลับมาประกอบพิธีกรรม จนกระทั่ง พ.ศ. 2474 หลวงพ่อพิบูลย์ได้ถูกควบคุมตัวอีกครั้ง และการสอบสวนครั้งนี้ ได้ใช้พระวินัยของสงฆ์เป็นหลักเกณฑ์ในการพิจารณาความผิด อาทิ การบวชภิกษุณี การห่มฉลองผ้าไม่เป็นแบบพระสงฆ์ธรรมยุค ฯลฯ และได้ควบคุมตัวอยู่ที่วัดโพธิสมภรณ์จนถึง พ.ศ. 2489 พิธีกรรมหมอธรรมในฐานะพระสงฆ์ได้รับผลกระทบทำให้พิธีกรรมบางอย่างที่ขัดแย้งต่อพระวินัยต้องถูกละเว้น ในส่วนของหมอธรรมฆราวาส ยังคงดำเนินต่อไป

2.3 การดำเนินนโยบายปราบปรามคอมมิวนิสต์ในภาคอีสาน เกิดขึ้นและถูกจับตามองตั้งแต่เกิดสงครามโลกครั้งที่ 1 ต่อเนื่องมาถึงสงครามอินโดจีน (เวียดนาม) จนกระทั่งมีประกาศต่อสู้ (เสี่ยงปืนแตก) ของสหาย ณ บ้านนาบัว อ.เรณู จ.นครพนม ทำให้พื้นที่ภาคอีสานโดยเฉพาะป่าเขา ถูกกำหนดเป็นพื้นที่สีแดง มีความเสี่ยงภัยสูง ภาครัฐจากส่วนกลางได้ส่งกองกำลังรบพิเศษ (พลร่ม) เข้า

ประชากรทั่วภาคอีสาน ในยุคนั้นรัฐบาลได้ประกาศ กฏอัยการศึก ซึ่งสร้างความโกลาหลเป็นอย่างมาก ส่งผลกระทบต่อการปฏิบัติของหมอธรรมที่จำศีล ภาวนา ในถ้ำ ภูเขา ป่าลึก รวมทั้งวิถีชีวิตของชาวบ้าน ที่ดำรงชีวิตจากของป่า ได้ปรับเปลี่ยนพฤติกรรมต่างๆ เพราะอาจจะถูกจับตามองจากเจ้าหน้าที่ของรัฐ ในช่วงเวลานี้ ผู้นำรัฐบาลมีอำนาจด้านการทหารด้วย คือ จอมพล ป.พิบูลสงคราม จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์

หลวงปู่บุญคุ้ม อินทศิลา ประทุมตรี (พ.ศ. 2433-2519) กำลังจำศีลภาวนา ณ ถ้ำคำแคน เทือกเขาตมภู จ.กาฬสินธุ์ อยู่ในเขตพื้นที่สีแดง ส่งผลให้ทหาร ตำรวจ ได้เข้ามาประจำการ และ ตรวจสอบเผ้าระวังอย่างใกล้ชิด หลวงปู่บุญคุ้มต้องลง มาจากเขาและนำชาวบ้านที่ได้รับผลกระทบมาตั้ง บ้านเรือนการดำเนินนโยบายดังกล่าว มีผลกระทบต่อ การปฏิบัติธรรมของหมอธรรมเป็นจำนวนมาก ทั้ง การหวาดระแวงของเจ้าหน้าที่ของรัฐ และ การ คุกคามของสหาย ผู้ก่อเหตุความไม่สงบ ที่เข้ามาใน พื้นที่เพื่อหลบซ่อนตัว ทำให้มีภัยหลายทาง จำเป็นต้องหนีออกจากป่าเขาที่เคยปฏิบัติธรรม รวมทั้งพระป่า อาทิ หลวงปู่จวน กุลเชฏโฐ หลวงปู่ เทส เทสรังสี หลวงปู่ฝั้น อาจาโร แม้ไม่มีการ เปลี่ยนแปลงแนชด์เรื่องพิธีกรรม แต่จะส่งผลต่อ การดำเนินชีวิตและการปฏิบัติของหมอธรรมเป็น อย่างมาก

2.4 นโยบายควบคุมหมอพื้นบ้านอีสานในปัจจุบันหมอธรรมถูกลดบทบาทและจำกัดในอยู่ใน ฐานะหมอพื้นบ้านอีสานและถูกควบคุมด้วยกระทรวง สาธารณสุข แม้ว่าในอดีตหมอธรรมเคยได้รับการยก ย่องสรรเสริญ มีสถานภาพทางสังคมสูงกว่าคนทั่วไป เป็นผู้นำจิตวิญญาณก็ตาม ในยุคปัจจุบันการรักษา ด้วยแพทย์สมัยใหม่ได้ผลดีกว่า ผู้คนได้รับการศึกษา มากขึ้น การได้รับข้อมูลข่าวสารต่างๆ ทำให้ระบบ ความเชื่อหมอธรรมวิฤติ การดำเนินพิธีกรรมแบบ ดั้งเดิม ที่เคยรับใช้สังคมในอดีต ต้องปรับเปลี่ยนไป ตามปัญหาต่างๆในยุคนั้นๆ

พระครูพิพัฒน์วิทยาคม (เจริญ ฐานยุโต) วัดโนนสว่าง จ.อุดรธานี สืบทอดวิชาหมอธรรมอย่าง ต่อเนื่องจนมีชื่อเสียงในปัจจุบัน แต่ถูกจัดกลุ่ม พิธีกรรมหมอธรรมในฐานะแพทย์ทางเลือกในปัจจุบัน ทำให้ พระครูพิพัฒน์วิทยาคมได้สร้างบทบาทใหม่เพื่อ สืบสารประเพณีท้องถิ่นและวัฒนธรรมอีสานให้คงอยู่ และท่านยังได้รับการยกย่องว่าเป็นแบบอย่างในการ สงเคราะห์เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่แก่เพื่อนมนุษย์ ยามตกทุกข์ ได้ยาก แม้ว่าในสถานภาพทางพระสงฆ์ท่านก็ไม่ได้ บกพร่อง การดำเนินพิธีกรรมหมอธรรมจึงมี ภาพลักษณ์ในแง่ของศิลปวัฒนธรรมที่ควรค่าแก่การ รักษาและสืบทอดต่อไป

3. เครือข่ายทางสังคมของหมอธรรมใน ภาควิชา

3.1 การเข้าร่วมเครือข่าย แบ่งเป็น 2 ลักษณะ คือ (1) การบวชธรรม เป็นการเข้าร่วมใน เครือข่ายอย่างเป็นทางการของหมอธรรม ผู้บวชธรรม ต้องผ่านการทดสอบจากอาจารย์หลายอย่างและ อาศัยบุญบารมี วิชา หรือความสัมพันธ์ในอดีตชาติ (2) การยกกาย (ขันดอกไม้) เป็นการเข้าร่วมใน เครือข่ายของลูกเฝ้าลูกเทียน เมื่อต้องการมาพึ่งบารมี รักษาโรคที่เชื่อว่าเกิดจากอำนาจของผีร้าย คุณไสย มนต์ดำ หรือ โรคที่หาสาเหตุไม่ได้ ทั้งสองสถานภาพ สามารถปรับเปลี่ยนไปตามเหตุผลปัจจัย อาทิ หมอ ธรรมผิดคละลำ ต้องมารับการรักษากับหมอธรรมใน ฐานะลูกเฝ้าลูกเทียน ส่วนลูกเฝ้าลูกเทียนเมื่อรับการ รักษาเรียบร้อยแล้ว มีบุญบารมีเพียงพอ และหลวงปู่ ไปถือ อาฆาบอวชธรรม เป็นหมอธรรมได้

3.2 กิจกรรมและพิธีกรรมหมอธรรม เป็น ส่วนหนึ่งของเครือข่าย เป็นพื้นที่ให้สมาชิกได้แสดง บทบาทและสานต่อความสัมพันธ์กับสมาชิกอื่นใน เครือข่ายมีกิจกรรม คือ(1) คารวะธรรมในวันพระวัน ศีล เปิดโอกาสให้สมาชิกเข้าร่วมคารวะธรรมและฟัง คำสั่งสอนจากอาจารย์หมอธรรม ลักษณะการเข้าร่วม ของสมาชิกเป็นกลุ่มขนาดเล็ก ส่วนมากมักเป็นผู้ ใกล้ชิดและอาศัยใกล้ๆกับสำนักหมอธรรม (2) ขึ้น ของฮักษาประจำปี เปิดโอกาสให้สมาชิกได้มีโอกาสได้

แสดงความกตัญญูต่อหลวงปู่ และอาจารย์ธรรม
ลักษณะการเข้าร่วมของสมาชิกเป็นกลุ่มขนาดใหญ่
(3) พิธีกรรมรักษาโรคประกอบพิธีกรรมทุกวัน เพื่อ
ช่วยเหลือผู้ที่มารับการรักษา การรักษาอาจต้องใช้
ระยะเวลาตามผลการวินิจฉัยโรค สมาชิกที่เข้าร่วมมี
บทบาทและหน้าที่ชัดเจน คือ หมอธรรมมาเรียน
ธรรมกับอาจารย์จากประสบการณ์จริง ลูกเฝ้าลูก
เทียนมารับการรักษา (4) พิธีกรรมไล่ปอบ ผิงหลัก
บ้าน เป็นการร่วมมือกันของเครือข่าย เพราะว่า ใน
พิธีกรรมจะมีการกำหนดวันเวลาที่ชัดเจน ต้องการ
หมอธรรมจำนวนมากในพิธีกรรม หมอธรรมจะ
ติดต่อสื่อสาร ให้หมอธรรมคนอื่นๆในสำนักทราบ
และเดินทางไปประกอบพิธีกรรมตามวันและเวลา (5)
พิธีพุทธาภิเษก เป็นพิธีกรรมที่เกิดขึ้นใหม่ โดยเล็งเห็น
ว่า การมาขึ้นของอักษาประจำปี น่าจะมีกิจกรรมที่
สานความสัมพันธ์และเกิดสิริมงคล ในส่วนหมอธรรม
จะลงธรรมให้เกิดความเข้มแข็งและขจัดผีร้ายต่างๆ
ลูกเฝ้าลูกเทียนจะสวดลักขี และอาศัยพลังอำนาจ
ขจัดสิ่งไม่ดีออกจากร่างกาย

3.3 ตารารธรรมถือเป็นสิ่งที่หมอธรรม
แสวงหา โดยเฉพาะตารารธรรมของบูรพาจารย์หมอ
ธรรมที่มีชื่อเสียงในอดีต จึงทำให้สมาชิกหมอธรรม
ติดต่อสื่อสารกัน จากช่องทางต่างๆ อนึ่ง เมื่อหมอ
ธรรมได้ร่ำเรียนวิชาธรรมในตำราสายเดียวกัน ถือว่า
มีความเกี่ยวข้องสัมพันธ์กันทางสายธรรม นับถือเป็น
ที่เป็นน้อง เพราะหมอธรรมเชื่อในเรื่องโชคชะตาและ
อดีตชาติ การเรียนธรรมในแต่ละห้องและแต่ละสาย
ธรรม น่าจะมีความเกี่ยวข้อง หรือมีความสัมพันธ์ใน
อดีตชาติซึ่งส่งผลให้เกิดเครือข่ายทางสังคมได้ง่ายขึ้น

3.4 หลวงปู่เป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่หมอธรรมให้
ความเคารพนับถือ เป็นพลังอำนาจนอกเหนือการ
ผัสสะของมนุษย์ เมื่อหลวงปู่ไปถือ จะทำให้หมอธรรม
เกิดมีพลังอำนาจพิเศษ สามารถขับไล่ผีร้าย คุณไสย
มนต์ดำ สิ่งชั่วร้ายต่างๆได้ หลวงปู่คือชื่อของ
พระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์ อาทิ หลวงปู่บุษราคัม หลวงปู่
ศรีโสมณ หลวงปู่สีบุญญา หลวงปู่องค์ดำ หลวงปู่โมค
คัลลา หมอธรรมคนหนึ่งจะมีหลวงปู่ไปถือหลายองค์

ขึ้นอยู่กับบุญวาสนาบาปกรรม และการปฏิบัติค้ำอย่าง
เคร่งครัด จนเป็นที่พึงพอใจของหลวงปู่ ประเด็นด้าน
เครือข่าย เกิดขึ้นเมื่อหมอธรรมที่มีองค์หลวงปู่ไปถือ
เหมือนกัน ทำให้เกิดการติดต่อ แลกเปลี่ยน
ประสบการณ์ต่างๆ เรียนรู้วิชาความรู้ต่างที่หลวงปู่ได้
ถ่ายทอดระหว่างการลงธรรม

3.5 ความสัมพันธ์ของสมาชิกในเครือข่าย
คือ (1) ความสัมพันธ์กับหลวงปู่ในฐานะสิ่งที่ควร
เคารพ เป็นลักษณะการสร้างความสัมพันธ์ระหว่าง
สมาชิก (มนุษย์) กับพลังอำนาจเหนือธรรมชาติที่
ควบคุมระบบสังคมหมอธรรม สมาชิกจึงเข้าร่วมใน
กิจกรรมและพิธีกรรมต่างๆ รวมทั้งปฏิบัติตามฮีตคอง
ค้ำ เพื่อต้องการสร้างความสัมพันธ์ที่ดี แล้วจะ
ได้รับพลังอำนาจพิเศษปกป้องคุ้มครองชีวิตและ
ทรัพย์สินจากภัยอันตรายต่างๆ หากผิดค้ำถูกลงโทษ
(2) ความสัมพันธ์อาจารย์กับศิษย์เกิดขึ้นระหว่าง
อาจารย์หมอธรรมและลูกศิษย์หมอธรรม ใน
การศึกษาเล่าเรียน สอนสั่งวิชาต่างๆ (3)
ความสัมพันธ์สหธรรมิกหมอธรรมในสำนักและนอก
สำนัก เกิดขึ้นภายในสำนัก โดยยึดถืออาวุโสธรรม
แม้ว่า จะมีอายุน้อยกว่า ในส่วนของหมอธรรมที่เป็น
พระสงฆ์จะยึดถือตามสถานภาพทางสังคมปัจจุบัน
(4) ความสัมพันธ์ของหมอธรรมกับลูกเฝ้าลูกเทียน
เป็นความสัมพันธ์ในลักษณะพ่อกับลูก เมื่อลูกเฝ้าลูก
เทียนเกิดปัญหาทุกข์ร้อนใจมาขอพึ่งหมอธรรมให้ช่วย
ขจัดปัดเป่าสิ่งชั่วร้าย หมอธรรมต้องช่วยเหลืออย่าง
เต็มที่โดยไม่หวังสิ่งตอบแทน (5) ความสัมพันธ์ใน
เครือข่ายออนไลน์ เกิดขึ้นจากความก้าวหน้าด้านการ
สื่อสาร มีการสร้างเวปไซต์ เปิดโอกาสให้สมาชิกที่
หลากหลายมาเข้าร่วมแสดงความคิดเห็นต่างๆ และ
สมาชิก มาจากหลากหลายอาชีพ ความเชื่อ ศาสนา
ระดับการศึกษา ที่แตกต่างกัน การสื่อสารพูดคุย จึง
เป็นไปในลักษณะกว้างๆ (6) ความสัมพันธ์ระหว่าง
สำนักหมอธรรม มักเกิดขึ้นกับสำนักหมอธรรมในการ
อุปถัมภ์ คือ วัดโนนสว่าง อ.หนองบัว อ.อุดรธานี มี
สำนักหมอธรรมวัดป่าเจริญธรรม(หนองขาด) อ.เชียง
ยืน จ.มหาสารคามสำนักวัดป่าเจริญธรรม อ.หนอง

หวน จ.อุตรธานีโดยพระครูพิพัฒนวิเทศม ได้ส่งลูกศิษย์ของท่านไปตั้งสำนักนิกหมอธรรม เพื่อให้ผู้ที่ประสบปัญหาในเขตจังหวัดใกล้เคียงไม่ต้องเดินทางมารับการรักษาที่สำนักวัดโนนสว่าง

3.6 ความสืบเนื่องของเครือข่ายเกิดขึ้นจากสมาชิกในกลุ่ม ช่วยเหลือเกื้อกูลกันเมื่อได้พัฒนาความสัมพันธ์ ดังนี้ (1) ความสืบเนื่องทางการเมืองการปกครองท้องถิ่น เกิดจากสมาชิกในสังคมหมอธรรม ดำรงตำแหน่งการปกครอง อาทิ ผู้ว่าราชการจังหวัด นายอำเภอ กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน ได้ใช้พื้นที่ในสังคมหมอธรรมพบปะ พูดคุยอย่างไม่เป็นทางการ เพื่อกระชับความสัมพันธ์ อนึ่งการสร้างความรู้จักกัน เป็นคนที่คุ้นเคย จะสามารถให้ผู้ปกครองเข้าใจปัญหาของสังคมหลายระดับ (2) ความสืบเนื่องทางด้านเศรษฐกิจ เกิดจากสมาชิกในกลุ่มเป็นนักธุรกิจมีกิจการส่วนตัว การดำเนินธุรกิจอาจมีความเกี่ยวข้องหรือสนับสนุนซึ่งกันและกัน พื้นที่ทางสังคมหมอธรรมจึงเปิดโอกาสให้มีการพูดคุยเกี่ยวกับเรื่องธุรกิจ เศรษฐกิจ (3) ความสืบเนื่องทางด้านสังคมวัฒนธรรม เกิดจากการสนทนาพูดคุยกับสมาชิกที่ตระหนักถึงพิธีกรรมหมอธรรมกำลังวิกฤต เยาวชนรุ่นใหม่ไม่สนใจ การตรวจสอบ ฝ้าระวังจากหน่วยงาน อาทิ กลุ่มงานวัฒนธรรมและศาสนา กลุ่มงานสาธารณสุข ทำให้สมาชิกพูดคุยระดมสมองเพื่อให้การดำเนินงานด้านหมอธรรมให้ดำรงอยู่ต่อไปในรูปแบบการอนุรักษ์วัฒนธรรมประเพณี

4. บทบาทและความสำคัญของพิธีกรรมหมอธรรมต่อวิถีชีวิตชาวอีสาน

4.1 บทบาทต่อการสร้างความมั่นคงทางจิตใจ เป็นการสร้างขวัญกำลังใจจากการพึ่งอำนาจบารมีของหมอธรรมในการขจัดสิ่งไม่ดี โดยวิธีการรักษาโรคในพิธีกรรม ถือเป็นกลไกทางวัฒนธรรมที่สร้างขึ้นเพื่อช่วยให้มนุษย์มีสภาวะจิตใจที่ดีขึ้น เป็นวิธีการจัดการกับภาวะที่ไม่มั่นคงทางจิตใจ ทั้งการพูดคุย การสอนธรรมะ ไหว้พระสวดมนต์ การปฏิบัติอยู่ในศีล ในบางรายอาจมีการกินยาสมุนไพรด้วย การ

รักษาจึงมีหลากหลายวิธีการเพื่อสร้างขวัญกำลังใจให้เกิดความรู้สึกมั่นคงปลอดภัย ทั้งนี้เพื่อต้องการสร้างความสมดุลให้กับจิตใจ โดยเชื่อว่าหากจิตใจมีความสมดุล เป็นปกติ จะส่งผลให้มีสภาวะที่สมดุลในชีวิตทั้งหมด

4.2 การควบคุมทางคุมผ่านสถานบันหมอธรรมมี 2 ลักษณะที่สำคัญ คือ (1) การควบคุมภายใน เป็นการควบคุมด้วยการปลูกฝังคุณธรรม การอบรมสั่งสอนในรู้จักผิดชอบชั่วดี เพื่อให้เกิดความสำนึกขึ้นภายในจิตใจเอง อาทิ การสั่งสอนศีลธรรม การใช้หลักธรรมทางพุทธศาสนา รวมทั้งสร้างความเข้าใจในชีวิต ธรรมชาติ บุญ กรรม วาสนา บุญบารมี (2) การควบคุมภายนอก เป็นการควบคุมด้วยคำสั่ง ีตคองตลอดจนการบทลงโทษต่างๆ ตั้งแต่ระดับเบา ที่สามารถแก้ไขได้ จนถึงระดับหนัก ไม่สามารถแก้ไขได้

อภิปรายผล

ความเชื่อและศรัทธาในสถานบันหมอธรรมเป็นความรู้ท้องถิ่น ที่ชาวอีสานกลั่นกรองขึ้นมาเพื่อแก้ไขปัญหา ต่อสู้กับความเจ็บป่วย โดยเฉพาะความเจ็บป่วยที่เกิดจากอำนาจเหนือธรรมชาติ ไม่สามารถแก้ไขด้วยวิธีทางวิทยาศาสตร์ อาทิ สาเหตุความเจ็บป่วยจากผีร้าย คุณไสย มนต์ดำ ฯ เหล่านี้เป็นโลกทัศน์อีสานที่สืบทอดมายาวนาน แม้ว่าในพิธีกรรมรักษาไม่สามารถยืนยันว่าจะได้ผลเพียงไร แต่อย่างน้อยทำให้เกิดความสบายใจ ผ่อนคลาย ลดอาการตรึงเครียด โดยเฉพาะในปัจจุบันการแข่งขันทางด้านเศรษฐกิจสูง ทำให้เกิดความเครียดได้ง่าย อนึ่ง การเกิดขึ้นของโรคใหม่ๆ ไวรัส เชื้อโรค ที่ทางการแพทย์ยังไม่สามารถหาสาเหตุความเจ็บป่วยได้

การวิจัยครั้งนี้ในช่วงเวลาทำให้เห็นการเปลี่ยนแปลงต่างๆในพิธีกรรม เมื่อเทียบกับงานวิจัยชิ้นอื่นที่ผ่านมา อาทิ การสร้างพิธีกรรมพุทธาภิเษกขึ้นมาเป็นส่วนหนึ่งของพิธีกรรมหมอธรรม โดยมีวัตถุประสงค์ที่มารากฐานความเชื่อและความปรารถนาดีให้เพื่อนมนุษย์หายจากความเจ็บป่วย ในการศึกษาประวัติบูรพาจารย์หมอธรรมในอดีต ทำให้

เห็นภาพการเผชิญกับเหตุการณ์ต่างๆ ที่มีผลกระทบให้เกิดการเปลี่ยนแปลงพิธีกรรมหมอธรรม และสะท้อนให้เห็นถึงเจ้าหน้าที่รัฐจากส่วนกลางไม่เข้าใจพิธีกรรมท้องถิ่น และนำมาสู่การบังคับใช้กฎหมายทำให้หมอธรรมเคยถูกมองว่า เป็นกบฏผีบุญคอมมิวนิสต์ การศึกษาเครือข่ายทางสังคมหมอธรรมเป็นการทำความเข้าใจในระบบความสัมพันธ์ของสมาชิก ทั้งในสำนักหมอธรรม และกับสำนักอื่น ซึ่งเป็นความจริงในสังคมปัจจุบัน อนึ่งการศึกษาที่ผ่านมา ยังไม่มีประเด็นนี้ อาจเป็นเพราะเครือข่ายยังไม่มี ความชัดเจน มีข้อมูลเพียงพอต่อการศึกษา พิธีกรรมหมอธรรมได้ถูกสร้างความหมายและความเข้าใจในบทบาทใหม่ๆ ในปัจจุบัน บนพื้นฐานการเป็นสถาบันที่พึ่งของสังคม จึงพบเห็นปัญหาต่างๆ ที่มาขอให้หมอธรรมช่วยเหลือ อาทิ ความต้องการเป็นเมียฝรั่ง การเดินทางไปทำงานต่างประเทศ การลงทุนปลูกยางพารา ถามหาคนหาย ฯ จากปัญหาดังกล่าว ทำให้หมอธรรมสร้างพิธีกรรมขึ้นมารองรับ อาทิ การเสี่ยงทาย แต่งแก้ บูชาโซค

ในปัจจุบันการรวมกลุ่มประกอบพิธีกรรมหมอธรรมเป็นการรวมกลุ่มอย่างไม่เป็นทางการที่ยอมรับปฏิบัติตามฮีตคอง คะลำ ที่อยู่ในสังคมอีสานภายใต้การปกครองตามกฎหมาย การรวมตัวกันของสมาชิกเป็นจำนวนมากหลากหลาย มีพื้นฐานทางสังคมและจุดประสงค์ที่แตกต่างกัน อาทิ ผู้ป่วยบางรายที่มีอาการคล้ายผีเข้า อาจเกิดจากสารเสพติด นักเลงหัวไม้ ต้องการวัดลมงคลไปเพื่อป้องกันตนเองจากการทะเลาะวิวาท เข้าร่วมกลุ่มอาจก่อให้เกิดปัญหาตามมา แม้ว่าหมอธรรมจะตอกย้ำถึงบทลงโทษและความศักดิ์สิทธิ์ของหลวงปู่ อาจยังไม่เพียงพอต่อการควบคุมพฤติกรรม ในมุมมองของบุคคลภายนอกมองว่า สำนักหมอธรรมเป็นกลุ่มอนุรักษ์วัฒนธรรมที่สืบทอดต่อกันมา เพื่อไม่ให้สูญหาย บุคลากรทางการแพทย์สมัยใหม่ มักตั้งข้อสงสัยการวิธีการรักษาหน่วยงานด้านสาธารณสุขมักเฝ้าระวังเกรงจะเป็นการหลอกลวงประชาชน พระสงฆ์ฝ่ายปริยัติ มองว่าอาจเป็นบ่อนทำลายศาสนา แสดงให้เห็นว่า สังคม

ศีลธรรมหมอธรรมไม่ได้เป็นเป็นสังคมที่สวยงามเหมือนครั้งอดีต ประชาชนที่สนใจจำเป็นต้องพิจารณาอย่างใช้สติอย่างรอบคอบ

ข้อเสนอแนะ

1. ควรศึกษาเปรียบเทียบผู้นำทางด้านจิตวิญญาณอื่น เช่น หมอลำผีฟ้า หมอลำทรง หมอลำธรรม กับหมอธรรม เพื่อศึกษาเงื่อนไขทางสังคมและวัฒนธรรมที่ทำให้เกิดระบบความเชื่อขึ้น โครงสร้างทางสังคม ระบบเศรษฐกิจ

2. ควรศึกษาเปรียบเทียบพิธีกรรมหมอธรรม และผู้นำทางด้านจิตวิญญาณในภูมิภาคอื่น อาทิ หมอธรรมภาคอีสาน หมอเมือง ภาคเหนือ หมอธรรมลาว เพื่อศึกษาเหตุปัจจุบัน บริบท เงื่อนไขทางสังคมและวัฒนธรรมที่ส่งผลให้เกิดความเหมือนและความแตกต่างกัน

เอกสารอ้างอิง

- ชินสัค สุวรรณอัจฉริย. (2549). **เครือข่ายทางสังคม**. มหาสารคาม : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยมหาสารคาม.
- ชอบ ดีสวนโคก. (2534). หน้า 50-73. “ขอมพื้นอีสาน” ใน **อีสานฉบับพุทธศาสนา**. ศูนย์วัฒนธรรมอีสาน มหาวิทยาลัยขอนแก่น.
- พระครูมัญญาภิรักษ์. (2556). **หนังสือที่ระลึกในงานกราบคารวะหลวงปู่พิบูลย์ ครบ 200 ปี**. อุดรธานี : วัดพระแท่นบ้านแดง อำเภอพิบูลย์รักษ์ จังหวัดอุดรธานี.
- พิสิษฐ์ โคตรสุโพธิ์. (2549). **ศาสนาเบื้องต้น**. เชียงใหม่ : บี เอส การพิมพ์
- นนท์. (2554). **พุทธศาสนาเชิงปฏิบัติของคนไทยอีสาน ศาสนาในความเป็นภูมิภาค**. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

- วิเชียร พลหาญ. (2535). **หมอธรรม : ศึกษากรณี
อำเภอเมือง จังหวัดมหาสารคาม.**
(วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต,
มหาวิทยาลัยมหาสารคาม).
- สมใจ ศรีหาล้า. (2535). **หมอธรรมกับการ
รักษาพยาบาลพื้นบ้าน.** (วิทยานิพนธ์
มานุษยวิทยามหาบัณฑิต, จุฬาลงกรณ์
มหาวิทยาลัย).
- แสง จันทร์งาม. (2531). **ศาสนศาสตร์.** กรุงเทพฯ :
ไทยวัฒนาพานิช.
- อานันท์ กาญจนพันธ์. (2548). **ทฤษฎีและวิธีวิทยา
ของการวิจัยวัฒนธรรม.** กรุงเทพฯ :
อมรินทร์